

GYÁNI GÁBOR

A polgári identitás konstrukciói memoárok tükrében

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.4.1>

A modern kori polgári (középosztályi) életforma és mentalitás szubjektív forrásaként Márai Sándor regényes önéletrajzára szokás utalni mint fontos tanúságtételre. A mű harmadik, a végleges szöveget közreadó kiadásához illesztett szerzői „Jegyzet”-ben Márai ugyanakkor világossá tette, hogy amit az olvasó itt kézhez kap, az fikcionális elbeszélés: „E regényes életrajz szereplői költött alakok; csak e könyv oldalain van illetőségük és személyiségük, a valóságban nem élnek és nem is éltek soha.”¹ Még ha pusztá retorikai fogásnak tekintjük is az idézett kijelentést, akkor is figyelembe kell vennünk, hogy Márai önvallomása szépírói alkotás, így nem tulajdoníthatunk neki *közvetlen* referenciális jelentést, legalábbis nem úgy, mint ahogy egy tisztán történetírói vagy nem szépírói memoárnak. Ráadásul az író által a polgárságról alkotott kép a polgári középosztályi társadalom legfőbb egyik típusát jeleníti meg: a felvidéki cipszer polgárt és a két világháború közötti kozmopolita polgár(i)ságot mutatja be a szerző, amely elsősorban Márai szűkebb családjához és a saját személyes életútjához kötött társadalmi világot képviseli. Nem haszontalan tehát, ha túllépünk végre a honi polgárságnak ezen a ma már közhelyszerűvé koptatott imázsán, hogy az egodokumentumok ennél bővebb és változatosabb anyagát mozgósítva ragadjuk meg a szóban forgó jelenséget.

¹ MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Harmadik kiadás. Révai, Budapest, [1940]. 5.

Ezzel a céllal tizenöt, könyv formában közreadott „polgári” (középosztályi) memoárt faggatunk a továbbiakban, amelyek szinte kivétel nélkül a 20. századi polgári, zömében középosztályi társadalmi milióbe engednek betekintést a visszaemlékezés sajátos műfaji keretei között. A memoárok szerzői rendszerint 1900 és az 1920-as évek dereka között született férfiak, akiknek a szülei és nemegyszer a tágabb rokonsága is bizvást polgárnak tekinthető. A narratívák – a megírásukkal többnyire egy időben – zömmel a 20. század végén, esetleg a 21. század elején láttak napvilágot. Mindez arra utal, hogy a források hasznosított korpusza azt a tapasztalati- és élményanyagot közvetíti, amely a már kifejtett polgári életvilágra vet fényt egy olyan időbeli látószögből visszatekinthető, amikor a polgárság önnön eredeti történeti alakjában már jó ideje (vagyis a második világháború lezárulta óta) nem létezik, és még az emléke(zete) is csak újabban nyerhetett létjogosultságot a nyilvános közbeszédben.

Úgy választottuk ki forrásainkat, hogy azok kizárólag férfiak kezétől származzanak, mivel a „női emlékezés” és a „női írás” az övékétől eltérő valóságot mutat be a múltat illetően is; ez utóbbról külön kell számot adnia a történetírásnak. Válogatásunk nyomán az egodokumentumok feldolgozott együttesében különböző felekezetű, különféle lakhelyű és a társadalmi hierarchia eltérő posztjait elfoglaló polgári középosztályi egzisztenciák leszármazottai vallanak a valamikori családi-társadalmi milióról. Ez a változatosság kezeskedik azért, hogy megragadhassuk a réteg tényleges sokszínűségét. Reményeink szerint ezáltal sikerül érzékeltetni a közép- és felsőközéposztályon belüli, az egyes rétegeket (tömböket) és az eltérő szinteket integráló főbb jellemzőket, amellet, hogy rámutathatunk a különbözőségeikre is.

A feldolgozott memoárok szerzői kivétel nélkül értelmiségiek, benne két íróval (költővel): Németh László (1901–1975), Vas István (1910–1991); félig-meddig író volt továbbá az egyébként színházi esztéta Hegedűs Géza (1912–1999), aki történelmi regényeket is írt, valamint az építész Granasztói Pál (1908–1985), aki szintűgy szerzett néhány szépirodalmi munkát. Rajtuk kívül a memoárok szerzői között két orvost (Ormos Jenő [1922–2019], Kornfeld Tamás [1924–]), egy pszichiátert (Székács-Schönberger

István [1907–1999]), egy közgazdászt (Scitovszky Tibor [1910–2002]), egy régészt (Zolnay László [1916–1985]), még egy építész (Major Máté [1904–1986]), egy politikust és egyben történészt (Gratz Gusztáv [1875–1946]), egy politikus-bürokratát (Harrer Ferenc [1874–1969]), két magántisztviselőt (menedzsert) (Litván József [1900–1988] és Kozma Antal [1910–2000]), és végül egy köztisztviselőt (Zsiray Károly [1912–?]) találunk. Az egyetemi diplomás memoárirók képzettsége olykor eltért későbbi foglalkozásuktól és hivatásuktól: Németh László orvosi, Kozma Antal irodalom szakos tanári, Zolnay László művészettörténeti és filozófiai, Székács-Schönberger István kémikusi, Hegedüs Géza – éppúgy, mint a későbbi várospolitikus, Harrer Ferenc – jogi diplomára tett szert a hazai egyetemeken. A tárgyalt memoárok többnyire öregkorban, hetvenéves életkoron túl írásba foglalt visszaemlékezéseket jelentenek, akad azonban közöttük néhány kivétel is (Németh László, Gratz Gusztáv és Granasztói Pál). Ez azért fontos, mert az utóbbiak részbeni kivételével (Granasztói) a visszaemlékezők a valamikori polgári világot már történelemként idézik fel saját életútjuk kontextusaként, ami kellő időbeli mélységet adhatott elbeszélésük formálásának.

Megközelítésünk során nem a memoárok közvetlen referenciális mondanivalóját aknázzuk ki, nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy mi tudható meg belőlük a valamikori polgári-középosztályi életéről; ezek a szövegek számunkra kizárólag mentalitástörténeti dokumentumként tartanak számot érdeklődésre. Az egodokumentumok eme becses példányai arról vallanak, hogy milyen imázs gyanánt élt tovább a leszármazottakban a múltbeli, de már letűnt polgári-középosztályi létforma és életgyakorlat emléke. Mivel az emlékezők szülői családjának, esetleg további felmenőinek az életébe nyerünk betekintést így módon, forrásunk kiválasztását az motiválta, hogy ezen életvilágok valamiképpen megfeleljenek a polgári-középosztályi ideáloknak és standardoknak. A dolog paradoxona, hogy ez csupán az ilyen és hasonló leírásokból és beszámolókból derülhet ki, nem pedig előre eldöntött „tények” szólnak amellest, hogy – társadalmi értelemben és definitíve – ki hová született és hol nőtt fel, ami sajátos szocializációt tartogatott számára.

Genealógiai tudatosság – rokonsági háló

A közhit úgy tartja, hogy a leszármazási tudat és kivált annak státusteremtő befolyása a történelmi rendiség, mindenekelőtt a (fő)nemesség sajátja. Ezt azonban némileg cáfolja, hogy a polgári-középosztályi memoárszerzők sem mentesek ettől a genealógiai tudatosságtól. Akad itt olyan narrativa is, amelynek szerzője szinte csak ennek a témának szentelte munkáját, mondván: „Ott kezdődik az ember, amikor megszületik? Hiszen létünk egészét határozza meg, kik, milyenek voltak elődeink. [...] Vajon egy budapesti zsidó polgári család fiának német koncentrációs táborokban sem rendülő érzelmes magyarságtudatát nem határozta meg döntően, hogy egy dédapja 48 hősi halottja volt, egy másik dédapja Kossuth honvédjeinek tisztje volt, és éveket ült a Neugebaudében magyar hazafi voltáért, egy szépapja Kossuth pénznyomdájának szakembere volt, a Kossuth-bankók egyik rézmetszője, aki azután tizennyolc évi rabsággal és közkatona-sággal bűnhődött azért a százforintos Kossuth-bankóért, amelynek a kliséjét ő csinálta, és amelynek egy példányát dédunokája – édesanyám – imakönyvében tartotta?”² A szónoki (vagy csupán költői) kérdésre adott válaszként Hegedűs 340 oldalon át ecseteli családjá történetét és szociológiai összetételét. Ez így talán különösen indokoltnak tűnhet a gyakorta történelmimúlt-nélküliséggel vádolt zsidó (izraelita felekezetű) visszaemlékezők részéről,³ de a más felekezetűeknél sem ritka a családi múltnak ilyenén kibeszélése.⁴ Ami már most magát a „zsidó” emlékezőket illeti, ők kétségtől azon polgárosodott neológ családok gyermekei voltak, akik szemében a saját tényleges történelmüknek

² HEGEDŰS Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 10–11.

³ KOZMA Antal: *Bízva és remélve*. Kortárs Kiadó, Budapest, 1999. 8–10.; SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István: *Egy zsidó polgár gyermekkora. Analitikus háttérrel*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, [2007]. 8–36.

⁴ MAJOR Máté: *Egy gyerekkor és egy kisváros emléke*. Magvető Kiadó, Budapest, 1973. 128–132.; ZOLNAY László: *Hírünk és hamvunk*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986; ZSIRAY Károly: *Visszatekintés bölcsőre és középosztályra*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 51–75.; SCITOVSZKY Tibor: *Egy „büszke magyar” emlékiratai*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1997. 12–17., 86–89.; ORMOS Jenő: *Visszaemlékezések*. Szerzői kiadás, Budapest, 2008. 7–22.

is kivételes jelentősége van. Tudni való, hogy a hagyományos zsidó hagyomány- és múlttudat egyébként nélkülözi a nem kifejezetten biblikus (az időtlen, a mitikus) jellegű történeti tudatot, amelyet csupán az emancipáció és az asszimiláció eredményeként váltott fel a zsidóknál (az izraelitáknál) az e világi (saját)történelem képzete.⁵ A felmenők története ugyanakkor ez esetben (is) többnyire transznacionális keretbe ágyazódik, mivel szorosan összefonódik az országhatárokat átszelő vándorlással.⁶

A „zsidó” öskeresés buzgalma ugyanakkor részben kényszer hatására került előtérbe a 20. század folyamán, mivel a Horthy-kori zsidótörvények kívánalmai szerint sokaknak kellett igazolniuk akkoriban felmenőik tartós ittlétét (hogy már 1849 és 1867 előtt az ország lakosai voltak), valamint hogy a felmenőik között nincsenek izraelita felekezetű személyek. Márpedig emlékezőink történetesen épp az említett kérdésekben közvetlenül érintett nemzedékekhez tartoztak.

A genealógiai kutakodás, ami számos esetben túlmutat a múlt családi emlékezetben őrzött tudatán (és tudásán), olykor egészen meglepő eredményekre vezet, amikor bizonyos felekezeti keveredésekre (beházasodásra, elvétve kitérésre) derül fény, és amikor akár még etnikai váltásokat is bizonyít. Ezek némelyike legfőljebb az identitás biztonságát veszélyeztetheti, máskor ellenben külön politikai-egzisztenciális kockázattal is jár. Ez esetben a valamikori „zsidó beütés” hirtelen kiderülő ténye zavart okoz, ahogy az a Scitovszky család esetében is történt. A valamikori plebejus ősökkel rendelkező, de több nemzedék óta már az elitbe tartozó családból származó Scitovszky Tibor (politikus, rövid ideig külügyminiszter, majd felsőházi tag és bankvezér) a Horthy-kori establishment megbecsült tagja volt. A felesége, aki szintén osztozott férje elitbeli státusán, ugyanakkor egy bécsi zsidó nő törvénytelen gyermekeként látta meg a napvilágot, ami azonban családi titoknak számított; ezt csak hamis papírokkal lehetett

⁵ Vö. Yosef YERUSHALMI: *Záchor! Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

⁶ HEGEDŰS Géza: I. m. passim; SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István: I. m. 23–24.

(volna) elfedni, amikor a zsidótörvények igazolási eljárásra kötelezték a Scitovszky családot.⁷

Más családok is rejtgettek ehhez hasonló titkokat. Németh László édesanyja egy bécsi kasszírő és egy nemesi származású mérnök házasságából született, akik később elváltak; ugyanakkor nem feltétlenül a mérnök volt Németh anyjának a vér szerinti apja. Az író minderről felnőtt korában szerzett csupán tudomást.⁸ Ráadásul ez egy német ajkú távolabbi osztrák felmenőt is jelentett Németh László számára, akiről pedig köztudott erős magyarságtudata. Megjegyzendő, hogy Németh apja viszont paraszti származású elsőgenerációs értelmiségi volt (középiskolai tanár), ami szintügy fokozta a család érzelmi bonyodalmaival, amiről mind a viszonylag fiatalon (negyvenkét éves korában) megírt memoár, mind Németh László egész írói munkássága (lásd *Irgalom* című regényét) élénken tanúskodik.

Az efféle családi titkok kitudódása komoly identitásválsággal és az imázs tényleges veszélyeztetésével járt, járhatott volna az újdonsült magyar(országi) polgári középosztály számára. Hiszen a kedvezőtlen származás ismertté válása a frissen megszerzett tekintélyes státus leértékelését vonta volna maga után. Így már ezért sem merő véletlen, hogy mindez inkább a már nem hagyományos polgári középosztályi életet élő utódok jóvoltából vált nyilvánossá jóval később. Gondoljunk bele, a társadalmi presztizs milyen fokú elvesztését eredményezte volna akkoriban, ha kitudódik például Scitovszkyné származásának valós ténye. Ő ugyanis az a valaki volt, akit akkor még hivatalos reprezentatív közszereplésre is alkalmasnak talált a politikai elit. Így lett Scitovszkyné az 1938-ban Budapesten megrendezett Eucharisztikus Világkongresszus hivatalos háziasszonya. Ez azért is eshetett meg, mert „a kormányzó nem lévén katolikus, némileg kívülállónak érezte magát, s azért is zavarban volt, mert felesége a magyaron kívül semmilyen nyelven nem

⁷ SCITOVSKY Tibor: I. m. 86–89.

⁸ NÉMETH LÁSZLÓ: *Magam helyett. (Tanulmány az életemről)*. Turul, Budapest, 1943. 9–12. Továbbá: BALINT Ágnes: *Télemakhosz bolyongásai. Németh László pszichobiográfiája (1901–1975)*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012. 25–31.

beszélt”.⁹ A katolikus és a diplomáciai körökben egyaránt otthonosan mozgó, nyelveket tudó, választékosan viselkedő és előkelő megjelenésű Scitovszkyné viszont jól megfelelt erre a feladatra. „Minden társadalmi esemény alkalmából az asztalfőn ült, jobbján Pacelli bíborossal, a későbbi XII. Pius pápával, sőt a menük megválasztásában, a virágdíszek kialakításában és a koncertek megrendezésében is aktív szerepet játszott.”¹⁰

A vegyes házasság kérdése, kivált a zsidó–keresztény frigy más összefüggésben is különös jelentőséget nyert a Horthy-korszakban. A keresztény és egyébként anyagiakban nem szűkölködő Zolnay családban is éppen ez történt: a visszaemlékező szülei ugyanis felekezeti értelemben vegyes házasságra léptek. Az 1910-ben Szegeden megkötött házasság kapcsán az „első probléma – az anyagiak elboronálása után – vallási jellegű volt. Mi legyen a születendő gyermekek vallása? A Gálok, Anyám familiája merev katolikusok voltak; Zolnay nagyapámék hitvalló evangélikusok. (Kis szabadkőművesség itt és ott, úgy látszik, nem esett latba.) Atyám – noha nem volt vallásos – nem adott reverzálist. A törvény szavában állapotodtak meg: a fiúk evangélikusok, a leányok – ha megszületnek – katolikusok lesznek. Így azonban csakis evangélikus templomban esküdhettek!”¹¹ A kereskedő apától származó közhivatalnok Zolnay fia, a memoárszerző pedig izraelita felekezetű nőt vett el, a szintén bölcsész-hallgató Lányi Verát, akinek az apja, Lányi Zsigmond, a harmincas években a legnagyobb példányszámú napilap, a *Friss Újság* főszerkesztője, egyúttal a Hazai Hírlapkiadó Rt. legnagyobb részvényese is volt. Ezért is alakult úgy a zsidótörvények parlamenti elfogadása idején a vállalati tulajdon olyasfajta árjásítása, melynek eredményeként Zolnay Lászlóra testálták a vállalati vagyont. „Röviddel házasságkötésünk előtt Lányi Zsiga arra kért: Lukács Izsó közjegyző előtt kössünk egy házassági szerződést. [...] Mivel nekem semmiféle számításba vehető vagyonom nem volt, csak Verának, egyszeri átolvasás után habozás nélkül aláírtam ezt a papírt. Láttam: valamiféle Hazai Hírlapkiadó Rt.-részvények

⁹ SCITOVSZKY Tibor: I. m. 67–68.

¹⁰ Uo. 68.

¹¹ ZOLNAY László: I. m. 22–23.

szerepelnek benne, de mivel ezeknek sem értékét, sem pedig a részvénytakett egyes részvényeinek számát nem tudtam – nem is kérdeztem –, nem voltak fenntartásaim. 1600 Hazai Hírlapkiadó Rt.-részvénynek Vera, illetve az én részemre való átruházásáról volt szó, 160 000 pengő névértékben.”¹² Vagy így volt, vagy sem, tény, hogy a keresztény Zolnay egyszerűen tőketulajdonos lett a házasságával.¹³

A vegyes házasság szorosan véve keresztény–zsidó vagy az eltérő keresztény felekezetekhez tartozó felek, elsősorban a katolikusok és a protestánsok közötti frigy megkötését jelentette. Valójában az ortodox és a neológ zsidók is olyannyira elidegenedtek már egymástól a dualizmus idején, hogy az izraelita felekezeten *belüli*, tehát az át- és kitéréssel nem járó ortodox–neológ házasság is komoly problémákat okozott az érintett családokban. Az ortodox család hitehagyottnak tekintette a neológ felekezettel való illetén vegyülést. Mint ahogy az egyik memoárban is olvashatjuk: „a család inkább tudná a hűtlen fiút halottnak, mint hitehagyottnak. Nemcsak az idegen nő marad idegen az ő számukra, de idegenné lesz az egykori fiú és fivér is, aki vele él. És ha történetesen szembetalálkoznék akár az anya, akár bármelyik testvér vagy rokon, még csak vissza sem köszön neki. Ugyanúgy süvet [...] ülnek érte, mint a halottak után, de ha élve meglátják, kiköpnek előtte.”¹⁴

A felekezeti egyöntetűség/különbözőség mellett további belső distinkciók is éltek a középosztály körében. Mint ahogy a zsidó pszichiáter memoárszerző egy helyen említi, a „magyarországi zsidók egyik tipikus vonalának számított, [...] hogy egy bizonyos, Kelet-Európában és a Balkánon szokatlan becsületességet, abszolút korrektséget tanúsítottak, amelyek révén komoly bizalmi állások betöltésére voltak alkalmasak. A magyarországi zsidók egy része e tekintetben szemben állott a zsidóság egy másik cso-

¹² Uo. 220–221.

¹³ A korabeli házassági vagyoniügyletekről lásd: RIGÓ Máté: „A jó parti”. Házassági szerződések a két világháború közötti Budapesten. *Tanulmányok Budapest múltjából*, XXXV. BTM, Budapest, 2011. 215–244.

¹⁴ HEGEDÚS Géza: I. m. 71–72. Lásd még: Uo. 76.

portjával”.¹⁵ A visszaemlékező saját családját a „korrekt zsidó” típusához sorolta, egyébként pedig nagyra tartotta a magyarországi zsidók általános szellemi teljesítményét. Mindez azonban nem gátolta meg őt abban, hogy tágabb családjá és rokonsága szinte minden egyes tagját – a pszichiátriai szakértelmét is kamatoztatva – mint lelki patológiás esetet állítsa elének!

A belső meg hasonlások inkább kivételes eseteit leszámítva feltűnő továbbá, hogy a memoárszerzők a felmenőiken túl különösen nagy gonddal ecsetelik a horizontális családi-rokonsági hálózatot is. Ez azt sugallja, hogy noha ekkor és ebben a társadalmi milióban a nukleáris családi életforma a meghatározó, korántsem enyészett még el a vérrokonság révén adódó kapcsolati háló sem. Szinte minden polgári középosztályi visszaemlékező beszámol róla, hogy gyermekként milyen intenzív kapcsolatokat ápolt a szülein keresztül a gyakorta nem is ugyanabban a helységben élő közeli és távoli rokonsággal. Ennek nyomán a cseperedő gyerekek számára akár még a középosztály belső rétegzettség is tudatosulhatott. A szintén izraelita származású Litván Józsefet – nyári iskolai vakációja idején – a szülei elvitték felvidéki rokonaikhoz (az apjának tizenhárom testvére élt Árva megyében). „A testvérek szerették egymást, és az élet váratlan tragédiái során igyekeztek egymást támogatni. Gazdaságilag is, szellemileg szinte egy generációval elmaradottabbak voltak az asszimilációs fejlődés terén anyám családjának hasonló korú tagjainál. [...] A szintkülönbséget még növelte is, hogy anyám családjá vagyonosabb volt, a hat lány hozományt vitt a házasságba, és szemmel láthatóan szellemi foglalkozású, iskolázott férjeket választottak, ők, illetve szüleik. [...] Apai ágon ez a folyamat sokkal lassúbb volt: a tizenkét fiú közül kettő lett pedagógus, illetve tisztviselő, a többi kereskedő vagy fuvaros stb.”¹⁶

A férfiágon hódmezővásárhelyi kötődésű kórházi orvos, Ormos Jenő családjá, női vonalon, tehát a feleség és az anya révén a Leányfalun élő rokonokkal tartott fenn szoros és tartós kapcsolatokat; ennek folytán a visszaemlékező gyermek- és

¹⁵ SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István: I. m. 23.

¹⁶ LITVÁN József: *Ítéletidő*. Tekintet Könyvek, Budapest, 1991. 15.

kamaszkorában szüntelenül Leányfalun töltötte a szünidőket.¹⁷ Nem volt ez másként Németh László esetében sem, aki apja falusi, szilasbalhási rokonai (apai felmenői) körében időzött mérhetetlenül sokat. Hozzátehetjük, íróként Németh később ennek igen nagy hasznát vette, amikor témát és modelleket talált magának ebben a falusi világban.¹⁸

Szinte minden memoárszerző elbeszélésében terítékre kerül a rokoni kapcsolatok intenzív ápolása. A pécsi szappanfőző és kékfestő kispolgári környezetből származó fővárosi orvos, Granasztói Pál családja úgyszintén mélyen benne élt a rokoni hálóban. „Pécsről, Baranyából gyakran jöttek fel hozzánk sógorok, rokonok – megyei emberek, alispán, főszolgabíró, földbirtokosok. Legtöbben nálunk szálltak meg, annak ellenére, hogy vendégszoba nem volt. Az úriszobában aludtak [inkább itt], mint szállodában, nem is takarékoságból, inkább vidékies, rokoni-összetartozásból.”¹⁹ Ennek a rokoni összetartásnak külön is hangot adott Granasztói, illetéknéppen. „Otthon a rokonok, még a távolabbi, alig ismert rokonok iránt is eleve bizalommal voltak, férfiak a nőkkel első látásra összetegeződtek, azt, hogy ki kinek a fia, lánya, kinek milyen lány a felesége, mindig tudták, vagy ha nem tudták, firtatták. Ez szüleim körében [...] általános szokás volt.”²⁰

Az egymástól távoli helyeken szétszóródva élő rokonság közötti szoros kapcsolati hálóban fontos szerep jutott a gyermekkori nyelvi szocializációban betöltött funkciónak is. Kivált ott, ahol a család nem magyar anyanyelvű volt, mint a felvidéki német ajkú Gratzéknál. „Körülbelül hat esztendő lehettem, amikor Gölnichbányára magyar gyermekek jöttek német szóra. Így eljött unokatestvérem Dax Albert, kosztosnak pedig eljött Beóthy

¹⁷ ORMOS Jenő: I. m. passim.

¹⁸ NÉMETH László: I. m. 68., 93. és passim. Itt mindenekelőtt a *Gyász* című regényére gondolunk. A regénybeli történet társadalomtörténeti kontextusaihoz: GYÁNI Gábor: Falusi elidegenedés avagy individualizáció Németh László *Gyász* című regényében. In: Uó: *Nép, nemzet, zsidó*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013. 28–41.

¹⁹ GRANASZTÓI Pál: Apám élete. In: Uó: *Vallomás és búcsú*. 2., bővített kiadás. Magvető Kiadó, Budapest, 1965. 487.

²⁰ Uo. 490.

Zsiga, aki Beöthy Zsolt és Rákosi Szidi [az irodalomtörténész és a színművésznő, színpedagógus] fia volt. Továbbá eljöttek Csécsi Nagy nevű makói református papnak fiai és leányai. Tőlük tanultam meg először a magyar nyelvet megérteni és beszélni. [...] Kilenc és fél éves koromban 1884 szeptemberében Miskolcra küldtek cserébe, a magyar nyelv tökéletes elsajátítására. Kühne Adolf miskolci háztulajdonos fogadott családi körébe, viszont az ő Andor fia Gölnicbányára ment családjához német szóra.”²¹ Ugyanezt az utat járatták a szülei a gyermek Németh Lászlóval is már a századelőn,²² és az Ormos család több egymást követő nemzedékében szintén dívott a cseregyerek-rendszer gyakorlata. „Anyámat 16 éves korában küldték nyárra Drezdába a Thomas családhoz, akikkel még nagyapám barátkozott össze, amikor ott tanult.”²³ S fiatal korában természetesen a memoár szerzője is többször megfordult ennél a bizonyos Thomas családnál a harmincas évek során. Az idegennyelv-tudás ezúton való megszerzése általános volt tehát ebben az időben: „Apám-Anyám beszéltek németül, s mint zomboriak, egy kicsit szerbül is, bátyáim közül egyik Bolzenben, másik Grazban tanult meg németül.”²⁴

A nyelvtanítás másik bevett módja a középosztályban a házitánító-rendszer szintén elterjedt gyakorlata volt. A jómódú zsidó családokban a 19. század folyamán még a magyar nyelv elsajátításához is ezt a gyakorlatot vették igénybe. „Gyermekkorom emléke a délelőttönként Balog professzortól kapott oktatás. Igen érdekes ember volt, sok éve került a családhoz, amikor Kornfeld nagyapámat tanította magyarra.”²⁵ Valójában a már a 20. században született Kornfeld Tamás előbb tanult meg németül, mint magyarul.²⁶ Bár ebben a században inkább már csak az idegen nyelv(ek) tanítása került előtérbe ezen a módon, amire az iskolán kívül, olykor a beiskolázást megelőzően kerítettek sort. Nemcsak

²¹ GRATZ Gusztáv: *Visszaemlékezéseim*. Aura Libri, Budapest, 2007. 21–22.

²² „Nyolc éves voltam, amikor Pottendorffba, az osztrák rokonokhoz adtak.” NÉMETH László: I. m. 37.

²³ ORMOS Jenő: I. m. 29.

²⁴ MAJOR Máté: I. m. 248.

²⁵ KORNFELD Tamás: *Nem mindennapi élet*. Ford. BORBÁS Mária. Corvina Kiadó, Budapest, 2014. 76.

²⁶ Uo. 91.

az arisztokrácia, hanem olykor a polgári középosztály is külföldi nevelőnők alkalmazásával oldotta meg a kérdést, ahogy a Scitovszky család is, ahol egymást követték a német ajkú nevelőnők,²⁷ de még a mezővárosi orvoscsaládban is ez a módi járta: „6–9 éves koromban német Fräulein volt mellettünk, így a konyhanyelvet negyedikes koromra már ismertem.” Később a szüleim „Nagymarosra vittek, ahol egy Pesten élő német (*reichsdeutsch*), tehát nem magyarországi és nem osztrák házaspár vállalt gyerekeket egy szép hegyoldali házban. [...] Velünk, magyar gyerekekkel főleg egy Tante Luise nevű, szintén Pesten élő német nő foglalkozott”.²⁸ A század eleji budapesti orvoscsaládban pedig ez az eljárás szinte magától értetődött: „Kétéves koromtól kezdve német nevelőnőt kaptam. Szüleim gondosan ügyeltek arra, hogy Breslauból érkezzen, mert itt beszélték a legszebb német nyelvet. Ennek következtében ugyan az anyanyelvem magyar, de gyermekkorom nyelve a német volt, és magyarul majdnem teljesen elfelejtettem, csak a konyhában, a szakácsnővel beszéltem tört magyarsággal. Amikor hatéves koromban iskolába kerültem, az első félévben komoly nehézségeim támadtak, mert meg kellett tanulnom újra magyarul.”²⁹ Mindehhez tudni kell, hogy a szülők maguk is csak menetközben, olykor felnőttként váltak kulturálisan (nyelvi tekintetben) teljes értékű magyarrá.

Szerényebb polgári egzisztenciák esetében a nyelvtanítást a családon belül oldották meg, így a szőlősgazdacsaládból származó óbudai polgármesternek, a városegyesítés után pedig kerületi előljárásági jegyzőnek a fia, a későbbi neves fővárosi politikus, Harrer Ferenc esetében is ez történt. Anyám „[a]nyanyelve német lévén, szívesen beszélt németül, atyámmal is e nyelven érintkezett, velem azonban gyermekkoromban, bár nem tudott tökéletesen, mindig magyarul beszélt; úgyhogy én a német nyelvet magyarul egyáltalán nem tudó nagyanyámtól és távolabbi környezetemtől, amely akkor Óbudán még túlnyomóan német

²⁷ SCITOVSZKY Tibor: I. m. 18., 20. Az arisztokratákhoz lásd: GYÁNI Gábor: Szocializáció az arisztokrata családokban. *Történelmi Szemle*, 2023/1. 124–126.

²⁸ ORMOS Jenő: I. m. 116.

²⁹ SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István: I. m. 46.

ajkú volt, sajátítottam el”.³⁰ Másféle esetről számol be a virilista egri kereskedő fia, Kozma Antal: „A húszas évek elején, angol orientációra számítva, divat volt a polgári társadalomban az angol nyelv tanulása. Így kerül hozzánk apámnak angol nyelvórakat adni Hadas Gyula nyelvtanár [...], [aki d]élutánonként és vasárnap privát nyelvórakat adott.”³¹

Mindebből kitetszik, hogy a 20. század első felének polgári középosztálya többnyire már gyermekkorában egy, akár egynél is több idegen nyelvet sajátított el, ami jótékonyan segítette őt abban, hogy felnőtt korában fesztelenül utazhasson külföldre szórakozási és pihenési célokból, ami integráns része volt a korabeli középosztályi életformának.

A rokonsági kapcsolati háló emlékezeti fontossága is alátámasztja azt a modern kori polgári középrétegek kapcsán tett megállapítást, mely szerint a rokonok egymást átfedő, extenzív, integrált, *horizontálisan* konstruált hálózata roppant fontosnak bizonyult az osztálymilió kialakulásának és újratermelésének a strukturális feltételei sorában.³²

Az iskola emlékezete

A középosztályi társadalmi státus úgyszólván elengedhetetlen feltétele és szükséges kelléke a magasabb iskolai végzettség, így nem meglepő, hogy a memoárok túlnyomó hányadában a szerzők sokat beszélnek saját iskolai tapasztalataikról és élményeikről. Az arisztokrácia csemetéitől eltérően a középosztályi fiúk és lányok elsőként rendszerint a községi (állami) vagy a felekezeti elemi isko-

³⁰ HARRER Ferenc: *Egy magyar polgár élete I.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1968. 16–17.

³¹ KOZMA Antal: I. m. 23.

³² David Warren SABEAN: Kinship and Class Dynamics in Nineteenth-Century Europe. In: David Warren SABEAN–Simon TEUSCHER–Jon MATHIEU (eds.): *Kinship in Europe. Approaches to Long-term Development (1300–1900)*. Berghan Books, New York, 2007. 311–312. Lásd még: HALMOS Károly: *Családi kapitalizmus*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2008; GYÁNI Gábor: Rokonság és a polgári „osztály” létrejötte. In: Uó: *Az urbanizáció társadalomtörténete. Tanulmányok*. Korunk-KOMP-PRESS, Kolozsvár, 2012. 115–137.

lába járással kerültek ki az otthoni szocializáció köréből. Kivételek persze itt is akadtak: „Mivel elég fejlett gyermek voltam, atyám öt éves koromban magánúton elkezdte velem az elemi iskolai tanulmányokat; a vizsgát már nyilvánosan tettem le.”³³ A szegedi polgárgyerekek számára pedig a szülei kinéztek egy magániskolát, mert abban jobban bíztak, hiszen már az anya is kijárta azt annak idején, hogy onnan kerüljön feljebb a polgári iskolába. Idővel aztán a gyermeket mégis átírták a nyilvános „minta iskolába”, a tanítóképző gyakorlóiskolájába.³⁴ A Szegedhez közeli Hódmezővásárhely orvoscsaládjának a fia pedig egy református elemi iskola diákja lett a húszas években.³⁵ Az elemi iskolában szerzett meghatározó élmények egyike volt, hogy a szóban forgó úri gyerekek itt találkoztak először alacsonyabb társadalmi állásúak gyermekeivel. Az elemi iskola emlékezetbeli helye ugyanakkor alárendelt ahhoz képest, amit a középiskola, a gimnázium vagy a reáliskola jelentett visszaemlékezőink számára. Memoárjaikban az életút egyik legrészletesebben taglalt szakasza a gimnáziumi tanulmányok idejéhez kötődik. Ez határozottan azt sugallja, hogy a középiskola adta a felnőtt életben majdan betöltött értelmiségi hivatáshoz a döntő indítást. S nemcsak a szellemi épüléshez való hozzájárulása miatt alakultak így a dolgok, de bizonyos mentális készségeknek, a habitusnak és a jellemfejlődésnek is a középiskolában (a gimnáziumban) vetették meg az alapját – legalábbis többnyire ezt vélelmezik utólag az emlékezők. Már az is erről árulkodik, hogy ha szó esik egyáltalán az egyetemi évekről, sokkal szegényesebb beszámolók olvashatók róluk a memoárokbán, mint a gimnáziumi időszakról. Persze nem minden memoár szerzője járt egyetemre, így a költő Vas István, a menedzser Litván József vagy a köztisztviselő Zsiray életéből ez kimaradt, mások pedig egyetemi éveik megkezdése előtt hagyták abba életük elbeszélését (Németh és Székács-Schönberger).

Gyakorta visszatér az elbeszélésekben a gimnázium intellektuális színvonalának a dicsérete, mint a következő passzusban is: „Az oktatás színvonala tanáronként valamelyest változott, de

³³ HARRER Ferenc: I. m. 23.

³⁴ ZSIRAY Károly: I. m. 96–97., 172.

³⁵ ORMOS Jenő: I. m. 114–115.

általában magas volt, és mind humán, mind reál tárgyakban igen nagy anyagot ölelt fel” – szól az értékelés egy budapesti tanintézményről.³⁶ Másvalaki (a későbbi orvos, egyetemi tanár) azt emeli ki, hogy számára a gimnázium jellemformáló hatása volt a legfontosabb: „nem győzőm eleget hangsúlyozni, hogy a legfontosabb, amit a gimnázium számomra nyújtott, az igazságosság volt és a hit az igazságosságban”.³⁷ A majdani építész-tervező a bajai gimnáziumi évei során nyert tapasztalatként fogalmazta meg, hogy különösen erősen hatott rá itt az „osztálykülönbségek nélküli” közösségi élet ethosza.³⁸ Mindezek ellenpontjaként olyan visszaemlékező is akadt azonban, aki számára nem jelentettek túl sokat a gimnáziumi stúdiumok, mondván: „a legtöbb tantárgy oktatásánál csak az anyag gépies elsajátítása volt a cél, és minket is jóformán csak az érdekelt, hogy minél jobb osztályzatot, kalkulust szerezzünk. A tudás elmélyítésére nem kaptunk ösztönzést.”³⁹

A szüntelen nyelvi és kulturális magyarosodás akaratától eltelt Gratz Gusztáv, amikor a kifejezetten német eszmeiségű iglói evangélikus gimnáziumból idővel átkerült a kolozsvári unitárius gimnáziumba, csalódást érzett magában a szellemi színvonal iglóinál alacsonyabb foka miatt. Utólag mégis annak a véleményének adott hangot, hogy sokat köszönhet a kolozsvári tanintézménynek. „Szabad szellem uralkodott ott a tanítványok között. Az iskola nem verte béklyóba nézeteinket, sőt örült, ha látta, hogy a lelkek szabadon, kényszer nélkül fejlődnek. Talán ez onnan származott, hogy az unitáriusok szoros kapcsolatban voltak az angolokkal, átvették nevelésük szellemét, mely szellem a kolozsvári unitárius gimnáziumban érezhető volt.”⁴⁰

A gimnáziumi évek hozadéka olykor az is, hogy az értelmileg érettebb fiúk szert tettek azokra a társadalmi tapasztalatokra, amelyek azután tartósan beépültek a világképükbe. Ismerve a korabeli gimnáziumi (és reáliskolai) tanulók szociális ösz-

³⁶ KORNFIELD Tamás: I. m. 95.

³⁷ ORMOS Jenő: I. m. 141.

³⁸ MAJOR Máté: I. m. 291.

³⁹ KOZMA Antal: I. m. 28.

⁴⁰ GRATZ Gusztáv: I. m. 25.

szetételét, nem meglepő, hogy ez az élményanyag az ebben az intézményi körben szorosabb keresztény-zsidó érintkezés hatását is magában hordozta. Ez kivált fontos kérdés volt e réteg gyermekei esetében. A keresztények zsidókhoz való viszonya, a velük kapcsolatos beállítódás és vice versa, markáns középosztályi mentális univerzumot rejtett magában a 20. század első felében. Az ezt illető „politikai” szocializációnak, társadalmi tudatosodásnak kedvező táptalaja lehetett a gimnázium, ahol az ambiciózus és öntudatos zsidó és keresztény diákok nap mint nap szembesültek egymással. Ezt az öntudatosodási folyamatot a keresztény diák szemszögéből regisztrálja a Bulyovszky utcai gimnázium diákjaként megélt emlékeit felidéző Németh László, és ennek mintegy ellenpontja a zsidó diák, Székács-Schönberger István közel egykorú gimnáziumi élményanyaga. A pesti terézvárosi (és nem a budai) gimnáziumi évek során a tanulmányi téren egymással versenyző diákok egymásról alkotott képét módfelett átszínezte a zsidó–keresztény idegenség érzése és tudata; a diák Németh Lászlót ez végül arra készítette, hogy visszatérjen korábbi budai gimnáziumába. Az egyik tanárával folytatott beszélgetésbe csomagolva így indokolja az író ezt a valamikori elhatározását. „Én nem szeretek itten; ez nem nekem való iskola. De hát mi a kifogásod [így a tanár]? Ez nem magyar iskola, nyögöm [...]. Hát milyen? [...] Megszégyenülten valami olyat dohogtam, hogy itt nem elég komolyak a fiúk.”⁴¹

A másik oldal tapasztalatait a későbbi pszichiáter szólaltatja meg illetéknéppen: „Amilyen fontos és pozitív hatása volt fejlődésemre a középiskolának, olyan negatív hatása volt és következményeiben nagyon káros hatást fejtett ki rám és egész generációmra a zsidó hitoktatás csődje.”⁴² Majd hosszan fejtegeti Székács-Schönberger, hogy mennyire életidegennek tűnt számára és nemzedéke többi tagja számára is ez a tantárgy, olyanok számára, akik már asszimilálódtak és igyekeztek integrálódni a többségi társadalomba; a vallási alapokon nyugvó zsidó identitás ezen iskolai tananyagba zsúfolt közvetítése viszont ellenkezett a

⁴¹ NÉMETH László: I. m. 151–152.

⁴² SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István: I. m. 75–76.

vágyaikkal és az akaratukkal. Jóllehet, amikor memoárszerzőnk középiskolába járt, vagyis a tízes és húszas évek fordulóján, az országban éppen tombolt az antiszemitizmus.

Más volt persze a helyzet egy vidéki, ráadásul felekezeti gimnázium esetében, ahová Major Máté is járt. Amikor a szerző pontos, számszerű adatokkal kifejezett leírását nyújtja gimnáziuma szintén tízes évek végi diáktársadalmának, akkor konstatálja ugyan, hogy „a tehetősebb rétegek iskolája volt a bajai ciszterek gimnáziuma is”, ám egyetlen szót sem ejt holmi felekezeti, kivált zsidó–keresztény megosztottságokról.⁴³

Az érettségivel úriemberré előlépő diák további tanulmányi útja meglehetősen egysíkú volt ebben a korban. „Magyarországon valamikor minden főiskolai hallgató, akinek máshoz különös hajlama nem volt, a jogi pályára lépett.”⁴⁴ Mint ahogy az idézett sorok szerzője is tette. Hasonlóan nyilatkozik a később neves amerikai közgazdásszá vált úri fiú is. „Mint a többi, különösebb elhivatottságot nem érző középosztálybeli ifjú, én is a budapesti jogi fakultásra iratkoztam be.”⁴⁵ Más kérdés, hogy ez utóbbi ifjú életútja ettől végül elkanyarodott, s talán a bankár apa hatására is, cambridge-i közgazdasági egyetemi hallgatóként folytatta tovább a tanulmányait. S a szintén jogi doktor Hegedűs Géza sem ügyvédként élte le később az életét, mert regényíró és színházi esztéta lett belőle. Viszont Vas István – menedzser apával a háttérben – Bécsben kereskedelmi főiskolát végzett, de egész életében költőként és íróként tevékenykedett.

Kivételesen két olyan szerzőnk is akad, akiket a bölcsészettudományi stúdiumok ragadtak magukkal: Kozma Antal a pécsi, Zolnay László a pesti egyetemen hallgatott humán tudományi kurzusokat (utóbbi végül nem diplomázott). Ráadásul későbbi életpályájukon már nem az ennek megfelelő hivatást és foglalkozást üzték; Kozma kereskedelmi utazóként (menedzserként) kereste a kenyerét, bár azért szerzett doktori fokozatot irodalomtudományból, Zolnayból pedig – hosszabb távon – régész lett, holott filozófiát és művészettörténetet tanult az egyetemen.

⁴³ MAJOR Máté: I. m. 291.

⁴⁴ HARRER Ferenc: I. m 42.

⁴⁵ SCITOVSKY Tibor: I. m. 71.

Kozma esetében a zsidó származás játszott ebben közre, Zolnay tekintve pedig minden bizonnyal a háborús években betöltött, korábban már említett strómanszerep térítette el őt időlegesen a filozofi hivatás gyakorlásától. Mindenesetre csak az ő emlékeztük őrizte meg teljes valójában az egyetemi stúdiumok kivételes jelentőségét, amely életük adott szakaszában meghatározóként hatott számukra.

Külön szint képvisel ebben a sorban Litván József nagyvállalati menedzser, aki határozott társadalomtudományi (pszichológiai és filozófiai) érdeklődéstől vezettetve bölcsészeti tanulmányok folytatására lett volna predesztinálva. Amikor azonban a húszas évek első felében Bécsben élt, és egyébként jelentkezett az orvosi karra, magyar zsidó származásuként erre semmilyen lehetősége sem nyílt.⁴⁶ Így egzisztenciális kényszerből lett tehát belőle végül vállalati vezető (ez az eset Kozma Antal hasonló életútjára emlékeztet bennünket). Holott Litvánt egész életében komoly humántudományi és művészeti érdeklődés és ténykedés fűtötte: ennek nyomán válhatott belőle a második világháború éveiben az *Új magyar rajzművészet* című úttörő művészettörténeti könyv társszerzője is.⁴⁷

A gimnáziumi (középiskolai) tanulmányi idő emlékképei plasztikusan megmutatják, hogy miközben ennek az intézménynek ténylegesen megvolt vagy meg lehetett a társadalmi integrációs funkciója,⁴⁸ aközben komoly „szocializációs” szerepet is vitt a társadalmi distinkciók érzületének kialakításában. Ez a hatás elsősorban a kevert összetételű nagyvárosi körülmények között érződött, ahol főként a zsidó–keresztény elkülönülés (idegenkedés) tapasztalatára tettek szert a gimnáziumi osztályközösségben élő diákok. Kisvárosi és vidéki viszonylatban sokkal inkább az érettségivel megszerzett úriemberi státus tekintélye

⁴⁶ „1920 augusztusában utaztam el [Bécsbe], hogy szeptemberben beiratkozhassak az orvosi karra. Az egyetemen a magyar kvóta, sajnos, akkorra már régen be volt töltve. Erre megpróbáltam idegen papírokat szerezni, de végül ez sem sikerült.” LITVÁN József: I. m. 35.

⁴⁷ Uo. 66.

⁴⁸ Ezt külön is hangsúlyozza: KARÁDY Viktor: A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon. In: SASFI Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom*. Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg, 1997. 23.

számított döntőnek, amely az azzal nem rendelkező alsóbb társadalmi rétegekkel szembeni magasabbrendűség érzését keltette a maturánsokból. Így írta felül az iskola formális intézményi rendje azt a diszkrét társadalmi különbségeket elfedő hatást, amit az informális rokoni hálózaton belüli tájékozódás teremt(het)ett, mely utóbbi nyomán a vérségi összetartozás integráló befolyására a vagyoni és műveltségbeli differenciák még feledhetők vagy könnyűszerrel átléphetők voltak.

A középosztályi lét szimbóluma: az otthon

Közismert, hogy mennyire fontos kelléke volt esetünkben a társadalmi státusnak az otthon. Nem véletlen, hogy a polgári emlékezetben is kiemelt jelentőségre emelkedett a lakás és a háztartás körültekintő leírása, benne az elmaradhatatlan cseléddel. Még a 19. század végi szerényebb óbudai polgári otthon is így nézett ki: „Lakásunk három kis szobából és a közébük ékelt konyhából állott. Nagymamának a konyhán túl eső szobája gimnazista koromban egyúttal az én tanulószobám is lett.”⁴⁹

Szegeden a Leszámoló Hivatalon (a mai bölcsészkar épületén) belül ott hivatalnokoskodó férfi családi otthona is egy több mint száz négyzetméter alapterületű háromszobás lakás volt. „Mindhárom szoba az utcára nézett. A négyablakos középső sarkoszoba volt, [...] óriási legyezőalakot mutatott. A tér felőli kétablakos nagyszoba a szüleink hálószobája lett, mi a sarkon túli kisebbik szobát kaptuk, de hármunknak eléggé nagy volt ez is. [...] A tágas előszobából keskeny folyosót hagytak a konyhához, melyből a cselédszoba nyílt, és innen – különös beosztás! – a kamrába lehetett jutni. A meghagyott közlekedőfolyosó oldalfalával rekesztették el a fürdőszobát és az illemhelyet, kádat azonban nem adtak, azt apámnak kellett megvásárolnia.”⁵⁰ Az emlékező megjegyzi: nem szorongtak a tágas lakásban, a bérelt zongorát

⁴⁹ HARRER Ferenc: I. m. 20.

⁵⁰ ZSIRAY Károly: I. m. 287. Megjegyzem: a szóban forgó lakást ebben az iroda-épületben mesterségesen alakították ki.

pedig a szalonként használt négyablakos sarokszobában helyezték el. Egyébként ebben a lakásban központi fűtés volt.⁵¹

A fővárosi orvoscsalád belvárosi lakásáról olvasva az iméntihez roppant hasonló benyomást szerezhethünk a középosztályi otthonkultúráról. „A lakás hálóképiségei – szüleim hálószobája és a gyerekszoba – a szobasor belső részén voltak, a fürdőszoba mellett. A többi helyiségeket: az úriszobát, az ebédlőt, a várót úgy rendezték be, tartották rendben, takarították, hogy bármikor vendéget fogadhassunk bennük. [...] Amíg húgom és én kisebbek voltunk, mi aludtunk a nevelőnővel a gyerekszobában, s a bátyám a rendelőben. [...] A hatalmas lakásban tulajdonképpen csak három, legfeljebb négy személynek volt hely, a személyzetet kívül, akik egy udvari szobában aludtak. Dél előtt a kitakarítás után az egész lakás egybe volt nyitva, a kitért szárnyas ajtókon át végig lehetett látni a szobasoron. Egyik végében, a rendelőben, apám díványa látszott, ahol éjjel bátyám, majd én aludtunk. [...] Másik végében látszott a hálószoba, középen az egymás melletti, két ágygal. [...] Ebédnél becsukták az ajtókat, és délután már így maradtak.”⁵² A hálószoba teljesen exkluzív helynek számított, ahova „még a közelállók sem mentek be, legfeljebb betegség idején”.⁵³

A középosztályi lakáshierarchia ennél azért valamivel változatosabb volt. „Gyerekkoromban ismerősöknél, rokonoknál is többnyire ilyen öt-hatszobás háztartásokat láttam, szakácsnéval, szobalánnyal, és azt hittem, ez az általános szokás. Később megtudtam vagy tapasztaltam, hogy vannak ennél nagyobbak, de még mindig polgári háztartások, belvárosi bérlakásokban, olykor nyolc szobával és két-három szobalánnyal vagy inassal. Ilyen nagyobb lakása, személyzete volt egyik-másik nyilvános rendes professzornak is. Velük azonban szüleim nem érintkeztek, apám orvoskari elkülönülés miatt, anyámat pedig feszélyezte, ha olyanok hívták, akiknek a vendéglátását nem tudta viszonzni. Szüleim csak »unzereiner«-ekkel [magunkfajtákkal] érintkeztek, így nevezték a velük egyenrangú, anyagi helyzetű,

⁵¹ Uo. 288.

⁵² GRANASZTÓI Pál: I. m. 469–470.

⁵³ Uo. 470.

felfogású családokat.”⁵⁴ És nem voltak unzereinerek sem a nyolcszobás professzorok, sem a szegényebb és/vagy zsidó származású szakmabeliek.

Merőben más lakásviszonyok uralkodtak vidéken, akár még a vidéki városokban is. A hódmezővásárhelyi kórházi orvos egy nagy udvarú gazdaház lakója lett, amikor pesti egyetemi évei után visszatért a szülővárosába, ahol azonban a háztartás a nagyvárosi polgári normáknak felelt meg, két „bentlakó cseléddel (szakácsnő, szobalány), majd egy német ajkú nevelőnővel (aki a német eredetű Ormos [valamikor Spitzer] családdal az anyanyelvén társaloghatott), de ehhez még egy kertész is járult. Viszont a házban nem volt folyóvíz, csak egy gémeskút (!) (a főzéshez, az iváshoz egy közeli nyilvános ártézi kútról hordták a vizet), és bár az istállót már korábban lebontották, disznót és aprőjószagot azért mindig tartott a család.”⁵⁵

A század eleji bajai középosztály is a fentihez hasonló módon lakott. Major Máté apja, a helyi járásbíróság elnökeként a kisváros elitjéhez tartozott; a fia emlékei szerint abszolút patriarchális tekintély és úr volt a családban. Ugyancsak kimerítő beszámolóval szolgál memoárjában az építész a távolabbi felmenői révén német eredetű (Mayer) Major család (a feleség is német leszármazású volt) két bajai otthonáról. Úgy emlékezik meg róluk, mint amelyek „a bajai polgárházak típusát követték”. Az egyik Majorház négy szobából állt (háló, szalon, ebédlő, nappali és gyerekszoba), és a berendezésről magáról is sokat meg lehet tudni a visszaemlékezésből. Fontos megjegyezni, hogy a lakáshoz nem tartozott fürdőszoba, és az ebédlőt a család csak vendéglátáskor használta, a nagy udvar pedig itt is gazdasági célokat szolgált (istálló, kocsiszín, amiből utóbb mángorló és lomtár lett, a mosókonyhát kiegészítendő).⁵⁶ A másik Majorék által lakott bajai polgárház a belvárosban feküdt, és azzal tűnt ki az előbbihez képest, hogy volt benne cselédszoba is. Fürdőszobáról azonban itt sem esik szó, ezúttal viszont már nem petróleum, hanem villanyvilágítás volt a lakásban (az 1910-es és a korai húszas évek-

⁵⁴ Uo. 471.

⁵⁵ ORMOS Jenő: I. m. 23–25.

⁵⁶ MAJOR Máté: I. m. 100–109.

ben). Ehhez a házhoz egy nagy gyümölcsöskert is tartozott, de gazdasági rendeltetésű épületekről már nem beszél az emlékező narrátor.⁵⁷

A budapesti textilipari vállalati vezető, Vas István költő jómódú édesapja és családja egy ideig a Terézvárosban (a Gyár, ma Jókai) utcában lakott „száműzetésben”, mivel a család többi része rendszerint lipótvárosi volt. Vas lehangoló képet festett erről a környékről: „az Andrassy úttól a Berlini (Marx) térig húzódó Gyár utca sivár, sötét, és ha nem is határozottan szegényes, mindenestre díztelen mellékutca volt. [...] De korántsem volt külváros, ezért a nyomor is, a züllöttség is rejtőzködött, álarcot öltött benne. Mert a Teréz körút kiskereskedő-kávéházai mögött, a frissen elnevezett Vilmos császár útig (ma Bajcsy-Zsilinszky út) terjedő részt a garniszállók, bordélyházak, rossz hírű lokálok, leplezetten piszkos találkahelyek negyede volt.”⁵⁸ A minden bizonnyal szabályszerű (három- vagy négyszobás) negyedik emeleti bérlakást úgy festi le a memoár szerzője, mint amit homály uralt; ez a nagy nehéz bársonyfűggönyökből következett. „Általában a lakásban sok volt a szőnyeg; a padlót, az asztalokat, pamlagokat, néha még a falakat is perzsaszőnyegek borították. Ez volt az egyetlen, valóban szép része a lakás egész berendezésének.”⁵⁹ Külön és hosszan ecseteli Vas az úriszobát, a lakás legexkluzívabb helyiségét: ez volt a „legbelsőbb szentély, [...], már csak azért is, mert itt ritkán tartózkodtunk”.⁶⁰ Ebben a házban is érvényesült a Granasztóiéknál megfigyelt, a középosztályon belüli szinte kasztszerű elkülönülés, amit a memoár szerzője külön is kiemel. A lakóközösség, mint Vas írja, „körülbelül egy vagyoni réteget képviselt, kivéve minden emelet 4. számú lakásának bérloít, akik a hátsó lépcső mellett laktak, fürdőszobájuk nem volt, és a hátsó lépcsőházban elhelyezett árnyékszékre jártak. Az a körülmény, hogy a mi emeletünkön a szomszédos négyes szám

⁵⁷ Uo. 160–166.

⁵⁸ Vas István: Előjáték. Elvesztett otthonok. In: Uó: *Nehéz szerelem*. Holnap Kiadó, Budapest, 2000. 13–14.

⁵⁹ Uo. 18.

⁶⁰ Uo.

⁶⁰ Uo. 19.

előbb zsidó, majd keresztény lakóit egyenlő mértékben lenéztük, és ismeretségüket mellőztük – azokat igazolja, akik szerint az osztálykülönbségek fontosabbak a faji különbségeknél.”⁶¹

A Gyár utcai kispolgári karakterű lakónegyedből a család végül átköltözött egy, a társadalmi státusához jobban illő lipótvárosi lakásba, amely a textilgyár tulajdonában lévő házban volt. Az ötszobás kényelmes lakás (hall, hálószoza, ebédlő, szalon és két gyerekszoba) Vas szemében az ízléstelenség netovábbjának számított: „szüleim hálója a szokásos polgári méretű, az ebédlő és a szalon azonban, egyik három, másik hat ablakával, teremnek is beillett. Ezt a két termet nagy üvegajtók választották el egymástól és a halltól. A szalonból egy alkóvszerű helyiséget hasítottak le, ezt a terem többi részétől két beugró fal választotta el, viszont elég széles boltív kötötte vele össze. A boltívet kétoldalt két oszlop tartotta – nem, nem tartotta, hanem díszítette. Az oszlopok görögösek voltak, persze olyasféleképpen, ahogy a karosszékeink rokokó karosszékek.”⁶² Ez a Lipótvárosban sem mindennapi, kétségkívül mesterkéltnek ható enteriőr „zöld undort keltett” a memoár szerzőjében, bár a családnak és látogatóiknak talán bizony tetszhetett is, jöllehet az utóbbiak a „saját lakásukban nemigen alkalmaztak volna ilyen díszeket”.⁶³ Vas, bevallása szerint, olyannyira idegenül érezte magát ebben a lakásban, hogy az kifejezetten siettette a szülei polgári világával való mielőbbi szakítását.

A kimondottan nagypolgári otthon- és lakáskultúra két szép példáját idézhetjük még fel memoárjaink tükrében. A bankárpolitikus Scitovszky Tibor elhatározta, hogy méltó otthont épített a családja által felhalmozott antikvitásoknak. Feleségével együtt szenvedélyesen tanulmányozták a francia, az osztrák és a bajor barokk építészetet, majd azok ötvözeteként született meg a két-szintes pompás budai palota, melyet terjedelmes kert vett körül. Külföldi (francia) mesteremberek és művészek (festők, szobrászok) is dolgoztak az építkezésen. Abban viszont az emlékezete

⁶¹ Uo. 27. Megjegyzem: Vasék izraeliták voltak.

⁶² Uo. 34.

⁶³ Uo. Ehhez és a lipótvárosi miliőhöz lásd: Gyáni Gábor: Lipótváros: a pesti City. *Múltunk*, 2023/3. 4–23. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.3.1>

félreviszi a memoár szerzőjét, hogy apja 1924-es külügyminiszteri kinevezésének „hatására anyám lázasan szervezte a fényűző vacsorákat és a ragyogó fogadásokat a diplomáciai testület, a Magyarországra látogató államférfiak és a PEN Klub budapesti konferenciájának résztvevői számára”.⁶⁴ Az épület ugyanis majd csupán 1926 áprilisában készül el, amikor viszont Scitovszky már nem töltötte be a külügyminiszteri posztot. A koncertekkel egybekötött „fényűző vacsorák és ragyogó fogadások” ettől még otthonra lelhettek a Filler utcai villaépületben, mint ahogy a Budapesten 1932-ben rendezett PEN Klub-találkozó résztvevői számára is adhatott a ház ekkor már bankárként tevékenykedő tulajdonosa fogadást, amiről az emlékező külön is szól.⁶⁵

Hasonlóan pazar nagypolgári enteriőrben élte mindennapjait a Kornfeld család is, amelynek a Városligethez közeli palotája fizikailag érintkezett a Weiss Manfréd és a Mauthner családokéval, akikkel közeli rokonsági kapcsolatban álltak. „A hallból a könyvtár-nappali szobába léptünk be a lakás bal sarkában, és a nagy ebédlőbe. A könyvtár mellett volt a szalon, amit csak karácsonykor használtunk, meg amikor anyám idős barátnői jöttek teára. Igen értékes empire bútorral volt berendezve, ami szép volt a szemnek, de a használata roppant kényelmetlen. Állt ott egy Steinway hangversenyzongora is, amelyen anyám szívesen játszott. A szoba túlsó végében állt apám csellója. A lakás másik oldalán volt az öt hálószoza. [...] Az én kis szobám mellett anyám hálószobája, az övé mellett apámé. Szüleim külön hálószobában aludtak, mert apám igen hangosan horkolt. Apám szobája mellett volt két fürdőszobánk egyike, amit kizárólag ő használt, míg a másik fürdőszoba anyám és a mi [a gyerekek] rendelkezésünkre állt. Mindkét fürdőszobában volt kád, zuhany azonban nem. A hálószobák berendezése kényelmes volt, bár meglehetősen szerény.”⁶⁶ A visszaemlékező külön is szól a személyzet lakrészéről. Ezt az otthont úgyszintén számtalan értékes műtárgy, művészeti alkotás díszítette. Továbbá: „Szüleim

⁶⁴ SCITOVSZKY Tibor: I. m. 56.

⁶⁵ Az épület a második világháború vége óta a budapesti angol nagykövetség rezidenciája.

⁶⁶ KORNFELD Tamás: I. m. 54.

sok vendéget fogadtak, de apám kedvenc eseménye a csütörtökönként agglégény barátainak adott ebéd volt. [...] Elképesztő mennyiségű ételt fogyasztottak.”⁶⁷ Szót érdemel továbbá a könyvtár is, amelyben körülbelül tízezer kötet sorakozott a polcokon különböző nyelveken, és volt egy külön *hungarica*-gyűjtemény is, amelynek a katalógusa több mint kétszázötven kötetet számolt.⁶⁸ Ilyen milióban élt tehát a 20. század első felében – a visszaemlékezés tükrében elbeszélve – az ország egyik leggazdagabb, a Weiss–Chorin–Kornfeld–Mauthner–Fellner nagyiparos-bankár nemzetség egyik családja.⁶⁹

Konklúzió

Létezett vajon polgári közép- (felsőközép-) osztály, és ha igen, mi felelt meg neki? E kérdés megválaszolásához igyekeztem hasznosítani az egodokumentumok egyik sajátos válfaját, a memoárt. Olyanok kezéből kikerülő elbeszélésekről van szó ez esetben, akik rendszerint értelmiségi mivoltukban tekinthettek vissza egy, a későbbiekben letűnt korra, benne saját családjuk és távolabbi felmenőik, valamint a tágabb rokonságuk, és nem utolsósorban önmaguk valamikori életére. Ez a múlt – a visszaemlékezések rögzítésének idején – a már halott „polgári életvilág”-ot idézi meg olyan időbeli perspektívából szemrevételezve, amikor a valaha volt polgári életkeretek, eszmények és identitások legfőljebb nosztalgikus emlékezés tárgyaiként jelenhetnek meg.⁷⁰ Ennek az időbeli megszakítottságnak kétségkívül episztemológiai előnyei is vannak: a befejezettség, a személyes múlt lezárultának a tudatosítása határozott kontúrokat kölcsönöz az immár folytathatatlan egykori életformának, a hozzá tár-

⁶⁷ Uo. 55.

⁶⁸ Uo. 57.

⁶⁹ A Kornfeld bankárcsalád alapító atyjáról lásd: HALMOS Károly: Kornfeld Zsigmond. In: SEBŐK Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 2004. 154–165.

⁷⁰ Az elemzett narratívák közül Gratz Gusztáv, Németh László és Vas Istváné némileg kivételt képez e tekintetben, mivel a második világháború éveiben vagy kevéssel az előtt keletkeztek.

suló társadalmi pozíciónak, amely ezzel egyszersmind szilárd alakot ölt magára a *társadalmi imagináció*⁷¹ jóvoltából.

Vizsgálódásaink tanúsága, hogy ezen utólagos társadalmi imagináció sugalmazása szerint a késő 19. századi és a korai 20. századi (a század derekáig érvényes) polgári-középosztályi identitást és életvilágot a leszármazás emlékezete, a rokonsági kapcsolatrendszer, az iskolai szocializáció, valamint a magánélet szokásrendje, mindenekelőtt az otthon és a lakás miliője szabta meg, s töltötte meg tartalommal. Ezért is korlátoztuk figyelmünket az említett témákra. Nem kizárt azonban, hogy másmilyen polgári-középosztályi memoárok kézbevételevel máshová is eshetek volna a hangsúlyok, és például a hivatás és a foglalkozás révén képződő polgári-középosztályi öntudat szerepe vált volna szembetűnővé (szembetűnőbbé) a polgári identitáskonstrukcióban. Ilyen egodokumentumok azonban viszonylag ritkán adódnak, tekintve, hogy az időben megkésett, majd viszonylag hamar véget ért „polgári történelmi korszak” nem teremtett lehetőséget ezt példázó teljes életutak emlékezetbe foglalására.

Írásom akár egy „osztály” biográfiájaként is értékelhető vállalkozás abban az értelemben, ahogy egyetlen napló kimerítő elemzése alapján is megalkotható egy ehhez fogható történeti elbeszélés.⁷² Bár a most tárgyalt polgári-középosztályi családok és személyiségek nem feltétlenül archetipikusak, nem képeznek minden tekintetben „átlagos” minőséget; viszont mindannyian rendelkeztek azokkal az attribútumokkal, amelyek többnyire elengedhetetlenül hozzátartoztak a szóban forgó társadalmi jelenséghez; ez így önmagában is elegendő ahhoz, hogy kellőképpen érzékeltessük: mivel járt középosztályi polgárnak lenni abban a bizonyos múltban.

A felmenők és a horizontális vérségi kapcsolatok jelentőségének memoárokon belüli hangsúlyozása arra utal, hogy szer-

⁷¹ A társadalmi imagináció általunk használt fogalmáról: Charles TAYLOR: *Modern Social Imaginaries*. Duke University Press, Durham-London, 2003.

⁷² Ennek beszédes, korántsem egyedüli példája: Peter GAY: *Schnitzler's Century. The Making of Middle-Class Culture 1815–1914*. W. W. Norton & Company, New York, 2002. „Ez a könyv egy osztály, a 19. századi, 1815 és 1914 között élt középosztály életrajza.” Uo. xix.

zőiknek az e forrás segítségével megragadható önpozicionálása, saját maguk történeti (vertikális) és szociológiai (horizontális) elhelyezése volt hivatott érzékeltetni társadalmi beágyazottságuk öntudatát. Ez azért is nyert oly nagy jelentőséget, mert a korabeli hazai társadalmi köztudat a polgárságot, a modern középosztályt egy múlt nélküli és társadalmilag atomizált entitásként igyekezett látni és láttatni.⁷³

Nem a pusztán véletlen műve, hogy milyen komoly súllyal esik latba visszaemlékezőink múltképében az iskolázás, főként a gimnáziumi, és néhány bölcsészeti tanulmányokat folytató személy esetében az egyetemi stúdiumok időszaka. Ez abból ered, hogy az iskolai szocializáció szinte mindig kulcsszerepet játszott az illető teljes értékű polgári individuummá válásának folyamatában, mivel intellektuális tartalommal töltötte meg a középosztályi polgári életvilágot.

Végül a lakás, pontosabban a szülői otthon kiemelt emlékezeti helye abból fakad, hogy az abban tárgyyszerűen megnyilvánuló sajátos életforma a jellegzetes polgári középosztályi lét egyik legdöntőbb megkülönböztető jegye volt ebben a korban. Jellemző, hogy kortársi megítélés szerint is a lakásmód (három szoba plusz cselédtartás) minősége döntötte el: ki hová tartozik a társadalmi hierarchiában, és hogy megüti-e vajon a középosztályi mércét, megfelel-e a vele szemben támasztott konvencionális követelményeknek.

Ezek a kései emlékező beszámolók így és ezáltal tanúskodnak a valamikori polgári társadalom valóságáról, narratív eszközökkel hozva létre egy adott társadalmi osztály történelmi fogalmát, bár jószerivel „csak” a társadalmi imagináció erejével szólnak erről a sajátos múltrol.

⁷³ Ez alól a történettudományi diskurzus sem volt kivétel, amely Hajnal István munkássága óta a nem rendi kötődésű polgárságot gyökértelen, történelmietlen társadalmi jelenségként szereti beállítani. Erről lásd GYÁNI Gábor: Hajnal István történetírása – új megvilágításban. *Korall*, 95. (2024) 146–147.; Uő: A rendiség fogalma Marczali és Hajnal gondolkodásában és a fogalom utóélete. *Per Aspera ad Astra*, 2024/2. 230–248. DOI: <https://doi.org/10.15170/PAAA.2024.11.02.13>.